

літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К., 2000. – С. 158; ³Кротевич Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1957. – С. 81; ⁴Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. – К., 1989. – С. 103; Горпинич В.О. Будова слова і словотвір. – К., 1971. – С. 87; Доленко М.Т., Дацюк І.І., Кващук А.Г. Сучасна українська мова. – К., 1987. – С. 122; Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1965. – С. 196; Сучасна українська літературна мова / За ред. П.С. Дудика. – К., 1987. – С. 198; Шевчук О.С. Аналіз творення слів під час вивчення частин мови // Українська мова і література в школі. – 1982. – №9. – С. 30; ⁵Жовтобрюх М.А. Знач. праця. – С. 196; ⁶Шевчук О.С. Знач. праця. – С. 31; ⁷Родзевич Н.С. Про будову складних слів у сучасній українській мові // Українська мова в школі. – 1952. – №6. – С. 12; ⁸Там само. – С. 18; ⁹Жовтобрюх М.А. Знач. праця. – С. 276; ¹⁰Там само. – С. 242; ¹¹Там само. – С. 96; ¹²Горпинич В.О. Знач. праця. – С. 89; ¹³Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. – К., 1999. – С. 128-129; ¹⁴Матвіяс І.Г. Курс сучасної української літературної мови. Морфологія. – К., 1962. – С. 11-12; ¹⁵Клименко Н.Ф. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975. – С. 31; ¹⁶Клименко Н.Ф. Словоскладання. Абревіація // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 316; ¹⁷Клименко Н.Ф. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975. – С. 85; ¹⁸Там само. – С. 72-73; ¹⁹Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – С. 232; ²⁰Клименко Н.Ф. Словоскладання. Абревіація // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 317; ²¹Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – С. 244; ²²Клименко Н.Ф. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975. – С. 89; ²³Там само. – С. 96; ²⁴Городенська К.Г. Префіксально-суфіксальний словотвір // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 27-34; ²⁵Там само. – С. 28-33.

І.М.Сарікова, асп.

ФОРМИ РОДОВОГО ВІДМІНКА У ПАМ'ЯТКАХ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНИЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХУІІ – ХУІІІ СТ.

У статті на матеріалі актів і документів др. пол. ХУІІ – ХУІІІ ст., що походять із Середньої Наддніпрянищини, досліджується морфологічна парадигма прикметника род. відмінка. Визначаються відмінності між нормою і діалектом у

системі прикметникової словозміни, а також інваріанти, які стали нормативними в сучасній українській мові.

The morphological paradigm of genitive case of adjectives is investigated basing on the materials of the second half of XVII to XVIII centuries taken from the acts and documents of Middle at Dnieper region. The differences between the norm and dialect in the adjectival inflection system are determined. The invariants which become normative in contemporary Ukrainian language are presented.

Говори Середньої Наддніпрянщини відіграли провідну роль у формуванні нової української літературної мови. Писемні пам'ятки з цієї території мають першорядне значення для дослідження історії української мови, в тому числі історії становлення морфологічної парадигми прикметника.

Досі досліджено акти сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України XVIII ст., Пирятинські акти з архіву Стороженків, акти з Лохвицької ратушної книги другої половини XVII – XVIII ст. Зміст зазначених документів в основному юридичний. Вони письмово засвідчують стосунки людей з законодавством того часу. Стала термінологічна база ще не була остаточно сформована, тому й використання живої народної мови в документах – явище природне. Ці “пам'ятки документально засвідчують систему мови певної доби, розкривають шляхи й причини відмирання, виникнення й розвитку нових елементів мовної структури”¹.

Аналізуючи відмінності між нормою і діалектом у системі прикметникової словозміни, зокрема в родовому відмінку, що був поширений у тогочасних ділових пам'ятках, варто простежити, наскільки останні на певному історичному зрізі вплинули на становлення мовної норми.

Для аналізу нами використано акти і документи, що походять з Середньої Наддніпрянщини, за такими виданнями: Пирятинські актові книги // Стороженки. Фамільний архив. – Т. 6. – К., 1908; Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К.: Наук. думка, 1986; Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1976.

Форми, що є об'єктом нашої уваги, ми виписували з усього масиву пам'яток. Для кількісних підрахунків, що подаються далі, ми взяли з 1-го видання 50 сторінок (сторінки 1-50), з другого – 40

сторінок (сторінки 18-58), з третього – акти Лубенського полку (сторінки 22-24, 49-51, 57-58, 100-108, 112-120, 124-132, 155-156, 182-186, 199-206, 214-219, 231-236). Із текстів для кількісних підрахунків нами виписано в цілому 900 форм.

Прикметникові форми родового відмінка однини жіночого роду представлені в пам'ятках української мови ХУІІ ст. у різних орфографічних варіантах: **-оѣ**, **-оє**, **-ои**, **-ой**, **-ий**, **-ый**, **-еи**, що мали звукове вираження [oʲi], [oʲe], [oʲ], [uj] [eʲi]. Часто зазначені варіанти функціонують паралельно в межах однієї пам'ятки. Під варіантом тут розуміємо “видозміни, паралельні форми існування мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження, але не порушують принципу її тотожності”². Наявність варіантних мовних одиниць тісно пов'язана з проблемами кодифікації та становлення інваріантної граматичної форми, яка може допускати або не допускати їх співіснування.

У пам'ятках української мови кінця ХУІІ – ХУІІІ ст. у жін. роді одн. переважають прикметникові форми на **-ои** (63%) та зрідка орфографічний варіант **-оѣ** (1%): *жалобливои сказки* (ДНРМ, 202), *маєтности доброи* (АП, 69), *ли(ч)би литовсько(и)* (ЛРК, 27), *городовои печати* (ДНРМ, 108), *вишиои власти* (108), *завьзято(и) во(и)ны* (ЛРК, 52), *уснои их мови* (АП, 102), *для дашиои памяти* (75), *маєтности доброи* (69), *у дочки Клименковоѣ* (77). Паралельно зустрічаємо в текстах варіант **-ой** (17%): *коруни полскої* (АП, 4), *Новогребелскої жителки* (100), *жалоби цвиз[e]нкової* (ДНРМ, 156), *жалобной сказки* (202), *памяти дашиої* (АП, 118). Трапляються поодинокі прикметники м'якої групи на **-еи**, вони становлять лише 1% від загальної кількості форм: *ѡ(т) пре(д) с(ѡ) взятте(и) дороги* (ЛРК, 49).

Вищенаведені приклади свідчать про те, що форми на **-ои** поступово стають нормою тогочасного діалектного мовлення. Норма – необхідний атрибут мови на всіх етапах її розвитку, що встановлюється стихійно³. Внаслідок рефлексії [ѣ] > [i], що було закономірним звуковим явищем для більшості говорів, нормою української мови у твердій та м'якій групах прикметників жін. роду одн. стала флексія **-ої** [oʲi] < **-оѣ** [oʲ]. З наведених прикладів пересвідчуємося у перевазі літери **и** замість **ѣ**, що І.О.Варченко називає можливим відхиленням⁴. Мовознавець І.М.Керницький вважає, що традиційні варіанти **-оѣ/-еи** могли мати таке ж звукове значення, як і **-ои/-еи**, тобто виражали двоскладове закінчення [oʲi],

[eji]⁵. Переписувачі користуються варіантом літери **и** (иже), варіант **ї** (ижеи) у досліджуваних пам'ятках не засвідчено. “Обидві букви запозичені з грецької, передавали голосний [’i], перед яким виступали м’які та позиційно напівм’які приголосні”⁶.

Меншою мірою в пам'ятках, що походять з Середньої Наддніпрянщини, представлені форми жін. роду на **-оє** (16%): *жа(д)ное ка(р)ности* (ЛРК, 31), *муки житное* (АП, 84), *руки писарское* (71), *теперешное скрынн* (16), *Грицковое мови* (17), *личбы малоросийское* (15), *до школы спаское* (2), *святое справедливости* (21). І.О.Варченко знову говорить про вживання варіанта **-оє**, який є відхиленням, що не викликалося, очевидно, фонетичними особливостями⁷. Спорадично репрезентовані в документах форми жін. роду одн. на **-ый** (1%) та **-ий** (1%): *добрый монети* (АП, 74); *до шкатули войсковий* (92). О.І.Соболевський, який наводить приклади із давньоруських пам'яток, стверджує, що форми родового відмінка однини прикметників жін. роду на **-ьи** зустрічаються в російських та білоруських говорах і дуже рідко в українських⁸.

Сучасна діалектна морфологія української мови характеризується значною варіативністю закінчень род. відмінка одн. прикметників жін. роду. Норма в діалекті може допускати значну кількість варіантів на різних мовних рівнях, визначаючи інваріанти як ознаки виділення того чи того говору, відмежування однієї діалектної системи від іншої⁹. Таким інваріантом у більшості діалектів є флексія **-ої** як у твердій, так і в м'якій групах жін. роду одн., що, як уже зазначалося, є нормою сучасної української мови. Її маємо майже в усіх південно-східних і південно-західних діалектах, а також у лівобережнополіських говорах. У деяких південно-західних говорах виступає флексія **-уї** (у наддністрянських, подільських), флексія **-єї** (у волинсько-поліських і підляських говірках північноукраїнського наріччя). У лівобережнополіських, крім переважаючих форм на **-ої**, зустрічаються також форми з усіченою флексією **-ой**.

Прикметники чол. і серед. роду одн. в українських пам'ятках мають стягнені форми, як і в сучасній українській мові. Прикметники з основою на твердий приголосний закінчуються на **-ого**, а на м'який приголосний – на **-его**, наприклад: *небожчика забитого* (ЛРК, 39), *противного стусу* (АП, 21), *жадного утиску* (25), *уряду ператинского* (19), *до пана обозного полкового* (17), *з власного злодия* (17), *старшого ктитора* (15), *бѣлого позосталого платия* (36),

горлового караня (68), до вѣчного вживання (74), поміжного отчизного дворища (ДНРМ, 202), розсмотренія панског[о] (130), розширення дворового (202), междусобного битя (124), войскового товариства (49); до вряду тамешнього (ЛРК, 41), жадного доводу (АП, 71), летьного часу (ЛРК, 23). До характерних ознак прикметникової парадигми української мови належить вирівнювання закінчень непрямих відмінків під впливом прикметників твердої групи¹⁰. На місці флексій родового відмінка однини **-его** (яких фіксується тільки 1%) у більшості говорів і в українській літературній мові виступає закінчення **-ого** (91%). Іноді дають про себе знати паралельні старослов'янські форми на **-аго**, причому не тільки в текстах релігійного характеру, а й у звичайних актах: *обивателя харкувскаго* (АП, 20), *многogrѣинаго Івана* (ЛРК, 18), *Андруха Стаецкаго* (АП, 57), *тракту ператинскаго* (18), *иннаго сотенця* (ДНРМ, 127), *дня звишположеннаго* (АП, 36). Але старокнижні елементи у прикметниках род. відмінка одн. чол. роду становлять лише 8%, отже, можемо говорити про те, що зазначені форми поступово нівелюються. Є підстави стверджувати, що в кінці ХУІІ – ХУІІІ ст. вже виробилася мовна норма чоловічого і середнього роду однини. В українських діалектах, як зазначає С.П.Бевзенко, звичайно виступає флексія **-ого** (*доброго, злого*). Проте в окремих говірках, “зокрема в північно-східній частині правобережнополіських, у м'якій групі трапляється флексія **-его** (*сін'его*)”¹¹.

Род. відмінки множ. жін., чол., серед. родів майже не виявляє відступів від сучасної норми. Прикметники, основа яких закінчується твердим приголосним, приймають флексію **-ых** (**-ыхь**) (9%), а прикметники з основою на м'який приголосний – флексію **-их** (1%), **-ихь** (**-ихь**) (90%): *пройшлих* мясніц (АП, 130); *справь поточных* (ЛРК, 55), *шкод лѣсных* (АП, 54), *завдавши значных* ран (54), *покраденых* бчоль (ЛРК, 21); *до кнйгь ме(й)скихь* (21), *многих* ричей (ДНРМ, 102), *щецевихь* ихь обидь (199), *плахот черчатих* (АП, 129), *полкових* особ (69), *сорочокь му[ж]ских* (ДНРМ, 133), *овець голинских* (115), *значних* полкових особ (АП, 50), *книг ратушьнихь* (ЛРК, 20), *мясніц великих* (АП, 130). З діалектологічних даних відомо, що у род.-місц. відмінках множ. поширені звичайно флексії **-ихь**, **-их**.¹²

Розглянувши форми родового відмінка в пам'ятках Середньої Наддніпряни, можна визначити частоту вживання тієї чи іншої

флексії, що дає підставу виокремити домінують. Простежуємо співвідношення граматичних форм родового відмінка однини жіночого роду. У текстах зустрічаються такі орфографічні варіанти флексій: **-оѣ** (1%), **-оє** (16%), **-ои** (63%), **-ой** (17%), **-ий** (1%), **-ый** (1%), **-еи** (1%).

Найуживанішою граматичною формою у жін. роді одн. була флексія **-ои**, що становить 63 % від загальної кількості.

У чол. і серед. родах одн. прикметників домінує з великою перевагою **-ого** (91%). Лише 8% складають форми на **-аго** і 1% – на **-его**.

У жін., чол. і серед. родах множ. присутні такі орфографічні варіанти флексій: **-іх** (1%), **-ых** (**-ыхъ**) (9%), **-их** (**-ихъ**) (90%), серед яких переважає останній.

Отже, з огляду на проаналізований матеріал, можна зробити висновок, що в пам'ятках Середньої Наддніпрянщини кінця ХУП – ХУІІІ ст. уже визначилися ті інваріанти, які стали нормативними в сучасній українській мові.

¹ Українська мова : Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 420; ² Українська енциклопедія. Указ. роб. – С. 59; ³ Українська енциклопедія. Указ. роб. – С. 287; ⁴ Варченко І.О. Лубенські говірки і діалектна суміжність. – К., 1963. – С. 79; ⁵ Керницький І.М. Система словозміни в українській мові. – К.: Наук. думка, 1967. – С.113; ⁶ Біленька-Свистович Л.В., Рибак Н.Р. Церковнослов'янська мова. – К.: Криниця, 2000. – С.59; ⁷ Варченко І.О. Указ. роб. – С.82; ⁸ Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка. – М., 1907. – С. 155; ⁹ Українська енциклопедія. Указ. роб. – С. 387; ¹⁰ Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 85; ¹¹ Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – С. 110; ¹² Бевзенко С.П. Указ. роб. – С.113.

Список умовних скорочень

АП – Стороженки. Фамільний архив. Т.6. – К., 1908.

ДНРМ – Ділова і народнорозмовна мова ХVІІІ ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1976.

ЛРК – Лохвицька ратушна книга другої половини ХVІІ ст. (Збірник актових документів) / Підгот. до вид. О.М.Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А.Шарпило. – К.: Наук. думка, 1986.